

Олена Березнікова

**ОБРАЗ ЧОРТА У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА
«КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»**

Зародження фольклорно-фантастичної традиції в українській прозі пов'язане з Г. Квіткою-Основ'яненком. Народні вірування, повір'я, демонологія почали активно залучатися письменниками (Т. Шевченком, П. Кулішем, І. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним та іншими). Однак широкого дослідження художнє осмислення «нечистої сили» набуло у кінці XIX-XX ст. у працях В. Войтовича, О. Воропая, В. Гнатюка, Ф. Колесси, Г. Милорадовича, О. Потебні, М. Сумцова та інших фольклористів.

Чи не найяскравіший твір Г. Квітки-Основ'яненка - «Конотопська відьма» - виявив його замишування химерністю народної фантазії, написаний на основі вірувань у відьом. Казкова, на перший погляд, основа повісті насправді ґрунтується на реальних фактах. Надсилаючи рукопис П. Плетньову, Квітка писав, що «все це засновано на розповідях старожилів» та що навіть топлення уявних відьом нещодавно відновила поміщиця сусідньої губернії [4, с. 214]. Сюжет становить складну інтригу з фантастичними епізодами, з переплетенням сюжетних ліній, чого не спостерігаємо в інших українських творах Квітки, побудованих за про

стими зразками народної прози - переказів, казок, анекдотів, де події розгортаються в основному навколо одного персонажа, в часовій послідовності, і сюжет найчастіше спрямований по одній лінії [3].

«Конотопська відьма» багатозначна за своїм ідейним змістом. Передусім це гостра сатира на панівну верхівку українського суспільства XVIII ст. Вдаючись до сатиричних, гротескних чи бурлескних засобів та прийомів, письменник таврує обмеженість, неуцтво, нікчемність представників панівної верхівки взагалі, різко засуджує їхнє ледаче, бездуховне, паразитичне життя. О. Гончар зазначає: «Ця повість належить до найнерозгаданіших творів основоположника художньої прози в новій українській літературі, має складну жанрову структуру, багатовекторна, багатопроблемна, багатощарова» [3, с. 34-40].

Так, на першій погляд, у центрі твору - висміювання забобонів про наслання посухи відьмою Явдохю Зубихю і викриття відьми топлення у воді. Однак, головна героїня виходить сухою з води, а викритим і осміяним залишається писар Пістряк. М. Наєнко зазначає: «Один із мужиків (Талимін Левурда), скориставшись нагодою, просить Забрьюху «сполоснути» і його клятву жінку; вона «дружить» з чортами, сам бачив, хоч у тому чортові легко розпізнається бабник Пістряк («така йому і пика, і одежа, і усе таке...»)...» [7, с. 224]. У повісті Квітка прямо не називає писаря чортом, і на відміну від відьми Явдохи, не наділяє його містичними чи фантастичними рисами, але можемо віднайти в тексті ряд ознак, що вказують на демонічну чортячу суть Пістряка.

За словами О. Лосева, «в целом имя есть воплощение сущности называемого объекта, источником знаний о нем» [6]. Прізвище писаря виступає однією з головних характеристик героя і багато чого говорить про свого власника, Пістряк - прищ, чиряк, тобто виразка на тілі суспільства.

Відвертої зовнішньої характеристики писаря Прокопа Ригоровича автор не дає, адже головна сила чорта, згідно легенд, - вміння здаватися тим, ким не є насправді, однак у «Конотопській відьмі» він виказує себе здатністю перетворюватися на зооморфних істот: «надувшись, як той сич», «надувшись, як індик перед індичками», «стоїть [...] голову понуривши, мов віл перед ярмом», «полетів, як гусак». Для висміювання образу Г. Квітка часто вдається до фольклорних прийомів і засобів, зокрема до гумористичних порівнянь.

Двоїпостасність Пістряка має гротескний характер. Писар конотопської сотні намагається хитрощами зіпхнути Забрьюху з сотенства, щоб самому зайняти його посаду. Він вважає себе набагато письменнішим від сотника, бо читає в церкві по закладках «Павлачтения», та однак і ця невелика мудрість часто зраджувала йому, бо він майже ніколи не буває тверезим. Говорив він завжди піднесеною мовою, пересипаною церковнослов'янізмами, щоб замаскувати недолугість свого розуму, примусити народ виконувати безглузді накази, разом з тим його мова була незрозумілою. Наприклад, він довго говорив, щоб сотник дав йому «повелініє о сокрушательном преломленії сієї трикратно опаганівічної хворостини, яже нинє суть у ранзі лепорта...».

Пістряк постійно порушує біблійні заповіді. Святе Письмо вчить: не зазіхай на майно ближнього, не чини перелюбу, не свідчи неправдиво, умій прощати людям. Писар же «у чоловіка бджоли підрізав», «залітає» до чужої молодиці, криводушно оббріхує жінок, обираючи для «споліскування» тих, що не догодили особисто йому [4]. Чорти ведуть свій «спосіб життя» - бенкетують, грають у карти, влаштовують весілля, залицяються до дівчат і молодиць, так само поводить себе Пістряк у повісті. Писар з легкістю забирає життя у людей. Кількох ні в чому не повинних жінок утопили лише за те, що вони не давали хабарів і не звертали на пана Пістряка своєї жіночої уваги: «Перша - збудь-вік Пріська Чирячка,... Раз пан Пістряк та попросив її, щоб дала йому любощів, щоб його усяка чи дівка, чи молодиця, на яку оком накіне, щоб його полюбила; отже ж то випив тих любощів та й пішов на вечорниці, та тільки було що розходивсь... як же йому завадить! так і додому не добіг. От з того часу і став на неї гонитель!...» [4].

Один із вузлових моментів сюжету повісті - вияв безвідповідальності козацького начальника у справі виконання військового обов'язку. За намовою писаря Забрюха не виступає із своєю конотопською сотнею в похід, чого вимагав наказ чернігівського полковника. Не випадково, саме сотник помічає демонологічне ество Пістряка: «Та що то ви, пане писарю, якого чорта до мене в світлицю прете?»; «Коли там усі, а на хворостині нема одного, так кат його бери!»; «якого чорта і досі на мене адом дишете?». Якщо зображуючи відьму Квітка демонструє знання повір'їв і вірувань, пов'язаних з її побутом і діяльністю, то у розкритті образу писаря можна прослідкувати повір'я, згідно якого ім'я чорта не можна називати, щоб не прикликати його. У «Конотопській відьмі» письменник демонструє багато- іменність чорта, яка побутувала у демонологічних легендах: нечистий, Цур, Пек, біс, диявол, кат, дідько.

Містичним у творі є і хронотоп. Мотиви води та топлення є наскрізними і символічними у повісті Г. Квітки. Конкретно вказане місце подій - місто Конотоп, назва якого походить від легенди про болотяну місцевість, де потонули коні і скарб Цариці. А локалізація подій у часі досить умовна. Г. Квітка повідомлював, що писар Пістряк свого часу навчився підспівувати «Сковородині херувимські» «за дяком і піддячим». Г. Сковорода склав духовну пісню «Иже херувимы» під час перебування в петербурзькій імператорській капелі цариці Єлизавети Петрівни в 1741-1744 рр., після чого ця пісня тривалий час була поширена в Україні у виконанні церковних хорів. Отже, «підспівувати» її Пістряк міг під час правління останнього гетьмана Кирила Розумовського, тобто між 1750 і 1764 рр. (перед ним і після нього Україною правила Малоросійська колегія). Десь у той проміжок часу Г. Квітка вмістив сюжетні події «Конотопської відьми».

З мотивом води у фольклорі пов'язано дуже багато обрядів, найчастіше позитивних. Для Явдохи купання у ставку стало своєрідним очищенням, вона обманує та карає сотника і писаря. Для них справа з відьмами обертається викриттям їх справжньої темної, лихоносної суті. Мотив топлення коней, які, крім того, є основним атрибутом образу козака, символізує руйнацію козацької держави. Висловлювання Забрюхи - «Та ну собі у болото з своїм сотничеством! Хіба не знаєш

моєї натури? Перед козаками так я сотник, а ти писар; а коли ми удвох у хаті, так ми собі брати. Сідай же, будемо обідати» - вказує на виродження козаків-лицарів у звироднілих горе-хліборобів, які втратили власні традиції.

Образ писаря Пістряка у «Конотопській відьмі» цілком можна розглядати як прихованого (імпліцитного) чорта, адже його демонологічне ество проявляється на всіх рівнях образотворення персонажу: зовнішня та внутрішня портретна характеристика героя, мовлення героя, стосунки з іншими персонажами, їх оцінка, вчинки та прагнення героя, авторське ставлення, зв'язок з ідеєю повісті, творчим задумом автора.

Література

1. Антонович В. Б. Чари на Україні / В. Б. Антонович. - Львів, 1905. - 78 с.
2. Гнатюк В. Нариси української міфології / В. Гнатюк. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. - 264 с.
3. Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання / О. Гончар // Слово і час. - 2008. - № 5.
4. Квітка - Основ'яненко Г. Твори: У 8 т., - К.: Дніпро, 1970. - Т. 8. - 380 с.
5. Костомаров М. Слов'янська міфологія / М. Костомаров. — К.: Либідь, 1994. - 283 с.
6. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев // Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос. МЛ, 1993. - 628 с.
7. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до реального модерну / М. Наєнко. - К.: Видавничий центр «Просвіта», 2008. - 1064 с.
8. Франко І. До збирачів етнографічних матеріалів / І. Франко, В. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. - 1904. - Т. 28. - Кн. 12. - 215 с.
9. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край / П. Чубинський. - СПб.: 1872. - Т. 1. - 185 с.